

Boekbesprekingen

Jacques van Doorn, Pauline Meurs, Ton Mijs (red.), Het organisatorisch labirint. Een vriendenboek voor Cor Lammers bij zijn afscheid als hoogleraar. Utrecht: Aula, Het Spectrum, 1993.

Lammers heeft een aantal interessante vrienden, die het voor hem over hadden om substantiële bijdragen te leveren aan dit boek.

In het eerste deel geven Meurs en Mijs een overzicht van de ontwikkeling van Lammers' organisatiesociologische werk. Zij zien daarin de thema's van democratisering, organisatie-regimes en het systeem- en partijenmodel telkens terugkeren. Lammers behandelde deze thema's al in zijn colleges gedurende de jaren zestig. De maatschappelijke en universitaire discussies van die tijd blijken zijn belangstelling duurzaam gevormd te hebben. De thema's hangen duidelijk samen. De democratiseringsproblematiek is nauw verbonden met zijn onderzoek op het gebied van de medezeggenschap en de ondernemingsraden (OR). De kwestie van systeem- en partijenmodel speelde bij de interpretatie van de politieke betekenis van de OR een belangrijke rol. Mijs en Meurs vermelden de discussie tussen Lammers en Teulings, zijn medewerker uit de jaren zestig, die, zoals mij bij navraag bleek, door ziekte geen bijdrage aan het boek kon leveren. Terwijl Lammers de mogelijkheden tot overleg ('partijen in een systeem'-model) van de OR benadrukte, zal Teulings de OR als louter belangenbehartigingsorgaan van de ondergeschikten (partijenmodel). Overleg tussen de organisatieleden is beter voorstelbaar in organi-

sche regimes dan mechanische, waar alles draait om de hiërarchie en de voorschriften. De belangstelling voor regimes gaat bij Lammers al terug op zijn proefschrift, waarin hij stelde dat de verklaring van de sociale samenhang van organisaties de voornaamste opdracht voor de organisatiesociologie was.

In deel II zijn 'sociologische reflecties' over organisaties en de organisatiesociologie van Van Doorn, Thung en Bertels opgenomen. De combinatie van Van Doorn en Thung is curieus. Terwijl van Doorn, bij wijze van contrast met Lammers, wijst op de neiging tot paternalistische verhoudingen in moderne organisaties, kan het pleidooi van Thung voor een waardenbewuste organisatiesociologie juist als een uiting van dit paternalisme beschouwd worden. Al is er veelal sprake van een 'onderhandelingshuishouding', toch, zo stelt Van Doorn, worden beslissingen bij afwezigheid van een algemeen aanvaarde waardenhiërarchie vaak overgelaten aan leiders die hun recht om voor anderen te beslissen op grond van technische vooruitgang of economische schaarste beargumenteren. Vooral het emancipatorisch paternalisme acht hij met Berlin – en Tocqueville zou ik zeggen – verstikend voor de ondergeschikten. Volgens Thung wordt de organisatiesociologie beheerst door de dominante cultuur van functionele rationaliteit en utilitair individualisme. In verband met de zorg om een 'duurzame samenleving' zouden organisatiesociologen de dominante cultuur moeten bekritisseren en aldus bijdragen aan de heroriënterings- en (her)opvoedingsprocessen

die nodig zijn om de historische omwenteling te bewerkstelligen in het handelen van organisaties. In *De genese van het organisatie-denken* plaatst Bertels het organisatiebegrip temidden van verwante begrippen als structuur, systeem, organisme, machine, 'police', 'management', 'administration' en 'Verwaltung'. Aldus toont hij de rijkdom aan betekenissen van het begrip aan.

Het derde deel is gewijd aan het door Lammers zo gepropageerde vergelijkend onderzoek. Van Waarden begint zijn bijdrage met een, mijns inziens terechte, kritiek op de organisatie-sociologie als horizontaal specialisme. De vergelijking van organisaties uit verschillende maatschappelijke sectoren leidt tot een beschouwing van organisaties los van de context waarin zij moeten functioneren, hetgeen saai, abstracte en triviale resultaten oplevert.

Vervolgens laat hij zien hoe vergelijking binnen een sector interessante resultaten kan opleveren. Hij vergelijkt hoe Amerikaanse, Duitse, Engelse, Franse en Nederlandse overheidsorganisaties om gaan met belangengroepen. De per land uiteenlopende maatschappelijke kracht van de overheidsorganisaties blijkt van beslissende betekenis voor de wijze van omgang te zijn. Vroom gebruikt de per land uiteenlopende organisatorische reacties op Aids om te onderzoeken hoe deze reacties samenhangen met culturele en structurele kenmerken. Bij dit artikel ging ik een lichte verwantschap met Thung voelen. In plaats dat Vroom zich bezig houdt met de vraag naar de beste organisatorische manieren om iets aan Aids te doen, gebruikt hij deze ziekte om een organisatiesociologisch probleem te bestuderen. Koopman en Drenth vermelden de resultaten van een replicatiestudie in twaalf landen naar de invloed van medezeggenschap op de machtsverdeling tussen verschillende hiërarchische lagen in ondernemingen en ook enkele organen en instituties erbuiten. Er blijkt tussen 1977 en 1987 niet veel veranderd te zijn. De werknemersparticipatie is nog steeds zeer bescheiden en hangt vrijwel uitsluitend af van de aard van de wetgeving. Wat het meest opvalt in dit stuk is dat het absurde resultaat, dat in Engeland formeel de topleiding het

minst van alle lagen binnen ondernemingen in de besluitvorming participeert, onbesproken blijft. Ook nemen zij, evenals Mijs en Meurs in hun inleiding, zonder kritiek Lammers merkwaaardige visie op macht over. Volgens die visie zou het mogelijk zijn dat beide partijen in een relatie meer macht ten opzichte van elkaar verwerven. Als macht een relationeel verschijnsel is, dan kan het echter niet anders dat binnen een relatie de toename van macht van de een ten koste gaat van de ander. In Pennings stuk *Naar een comparatieve dynamica* wordt veel hedendaags organisatieonderzoek gekarakteriseerd als comparatieve statica. Het nadeel daarvan is dat de volgorde van de werking van de verschillende variabelen die met een verschijnsel samenhangen niet vastgesteld kan worden. Daarvoor is een dynamica nodig. Een treffend bewijs van het door Van Waarden gesignaleerde isolement van de organisatiesociologie is wel, dat Pennings nergens verwijst naar de bloeiende traditie van vergelijkend historisch-sociologisch onderzoek in Nederland en de VS.

In het vierde deel over de organisatiekundige praktijk geeft Marx een interessant overzicht van de manier waarop het onderwijs in de organisatiesociologie en de organisatiekunde in Leiden samenhangen. Drukker gaat in op de 'muur van weerstand' waar organisatiekundigen bij hun pogen om organisaties te veranderen op stuiten. Die muur bestaat volgens hem uit impliciete en onbewuste waarden en regels. Misschien zouden organisatiekundigen iets kunnen doen met de etnomethodologie?

Afsluitend kan ik niet anders zeggen dan dat dit vriendenboek een goede indruk geeft van het werk van wat de 'Leidse School' van organisatiesociologen genoemd zou kunnen worden.

R. Stokvis

Günter Endruweit, Moderne Theorien der Soziologie, Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 1993

Menigeen die – afgaand op de titel – deze als leerboek aangekondigde publikatie aanschaff zal zich bedrogen voelen: de inhoud is allesbe-

halve 'modern', heeft weinig te maken met 'sociologische theorieën' en bovendien komt de opzet niet tegemoet aan de eisen die men redelijkerwijs aan een didactisch doordacht 'leerboek' mag stellen. Het boek is door vier auteurs geschreven en heeft de volgende structuur.

Het eerste deel, waarvan Günter Endruweit de auteur is, gaat over het doel van de wetenschap (p. 3: verklaring van 'de werkelijkheid'!) en over de relatie van theorie, empirie en praktijk. De strekking van dit betoog – waarin vele definities de revue passeren – is dat 'Praxis' (best te vertalen als 'beleid') empirisch beproefde theorieën vereist.

In de resterende drie delen bespreekt Hans-jürgen Daheim 'de structureel-functionele theorie', Bernhard Giesen 'de conflicttheorie' en Karlheinz Messelken 'de gedragstheorie'. Elk deel is op dezelfde wijze gestructureerd om onderlinge vergelijkingen aan te moedigen. Die structuur is deze: (1) geschiedenis van de theorie, (2) hoofdlijnen van de theorie, (3) een schets van de ideeën die de theorie over een aantal onderwerpen bevat (o.a. individu en samenleving, conflict en consensus, normen en waarden, socialisatie, afwijkend gedrag), (4) verschillen met andere theorieën en (5) literatuur voor zelfstudie. Is dit het leerboek dat de titel belooft? Is dit het leerboek waar de Duitse sociologiestudent op zit te wachten?

Allereerst springt de discrepantie tussen deel I en de drie theoriedelen in het oog. Endruweit kondigt empirisch beproefde theorieën aan, maar de drie andere auteurs bespreken theoretische benaderingen ('Theorieansätze') die weliswaar een heuristische functie voor theorievorming vervullen en waarvan achteraf iets over hun vruchtbaarheid te zeggen valt, maar die zelf niet empirisch beproefd kunnen worden. De keuze van juist deze drie benaderingen zou in de jaren zestig en zeventig nog verdedigbaar geweest zijn, maar wie praat anno 1993 daar nog over? Deze keuze evenals de gedaateerdheid van de aangehaalde literatuur doen het vermoeden ontstaan dat (met uitzondering van Giesen die ook naar recente literatuur verwijst) de auteurs de collegedictaten uit de begintijd van hun loopbaan tot 'modern' leerboek hebben uitgewerkt, zonder serieus kennis te nemen van de

ontwikkelingen die in het vak de afgelopen twintig jaar hebben plaatsgevonden.

Welke leerdoelen dit boek zou kunnen helpen bereiken is trouwens moeilijk voorstelbaar, want Daheim begint zijn bespreking van het structureel functionalisme met de opmerking dat dit 'perspectief' tegenwoordig slechts van beperkte betekenis is (p. 24). Giesen berijdt in het deel 'conflicttheorie' zijn stokpaardjes 'sociobiologie' en 'evolutionisme' en Messelken probeert zijn van begin af aan negatieve oordeel over de gedragstheoretische benadering te legitimeren door verwijzing naar de 'richtinggevende positie en inspirerende kracht van de werken van Gehlen, Luhmann, Adorno, Habermas, Schelsky' (p. 143), wat hem niet weerhoudt daarna nog zestig bladzijden tekst vol te schrijven over het gedragstheoretisch perspectief. En wat daar allemaal te lezen valt! Methodologisch individualisme is hetzelfde als psychologisch reductionisme, behaviorisme – leertheorie – rationele keuzetheorie zijn kennelijk synoniemen (zie bijvoorbeeld de gedragstheoretische herformulering van Olsons theorie van collectief handelen, p. 172), maar door de assumptie van een 'genetisch vastgelegde en overgebrachte sociale wijsheid van de natuur' (p. 173) zouden de tekortkomingen van de gedragstheoretische benadering kunnen worden gecorrigeerd.

Een leerboek 'moderne sociologische theorieën', in 1993 verschenen met dit soort inhoud en niveau, en bovendien met ruim 450 voetnoten voor ongeveer 160 bladzijden tekst bij de substantiële delen, wie is ermee gediend? Duitse studenten kunnen beter met sociologische theorievorming kennismaken op basis van James S. Colemans *Grundlagen der Sozialtheorie* (de delen 1 en 2 van deze Duitse vertaling zijn in 1991 en 1992 verschenen bij Oldenbourg Verlag) of, indien zij nog sterker 'grondslagengericht' zijn, op basis van Hartmut Essers zojuist verschenen leerboek *Soziologie* (Campus Verlag, 1993). Wat de door Endruweit in deel I ten onrechte aangekondigde verbinding van theorie en empirie betreft blijven de Duitse studenten echter vermoedelijk nog enige tijd in de kou staan. Zij missen een Duitstalig leerboek van de aard van het leerboek *Sociologie* (Wolters-Noordhoff) dat recentelijk door Wout Ultee, Wil Arts en

Henk Flap op de Nederlandstalige markt is gebracht.

R. Wippler

D. Diels (red.) Schoonheid, smaak en welbehagen. Opstellen over kunst en culturele politiek. Daedalus, Antwerpen, 1992.

Het is allemaal niet echt nieuw wat er in deze zes stevige opstellen plus inleiding te lezen valt, maar het staat mooi bij elkaar en het meeste ervan heeft betrekking op de actuele vraag waarom overheidsbemoeienis met de kunsten ook weer van belang was.

De wens om een bundel hierover samen te stellen lijkt voorgekomen te zijn uit een zekere maatschappelijke en wetenschappelijke woede over het boekje van P. De Grauwe, *De nachtwacht in het donker. Over kunst en economie* (Tielt, 1990), dat nu toch gelezen wordt sinds het voor f 4,75 in de ramsj te verkrijgen is. Het is overigens een voor studiedoeleinden uitermate geschikt boekje, omdat het zo uitdagend is. De Grauwe beweert dat de waarde van kunst via de markt kan worden vastgesteld, zodat er geen reden is om de overheid een rol toe te dichten in het reguleren van de verhouding tussen producenten en consumenten van kunst. De schrijver roept een weerwoord over zich af, omdat hij het niet nodig lijkt te vinden na te denken over tegenargumenten en discussies op dit vlak. Ja, dan komen cultuurfilosofen, -sociologen en -agogen natuurlijk wel in het geweer, zoals in *Schoonheid, smaak en welbehagen* het geval is.

Vooral de eerste twee artikelen, van Blokland (*Een politieke theorie over kunst en economie*) en van Laermans (*De vergeten openbaarheid van cultuur*) vormen een directe reactie op De Grauwes publikatie. Blokland besteedt vooral veel aandacht aan de neoliberale opvatting van het vrije individu enerzijds en de, onder andere op de theorie van de Engelse socioloog Lukes gebaseerde, idee van de sociale mens anderzijds. Dit alles om opnieuw het verschil tussen positieve en negatieve vrijheid uiteen te zetten en een maatschappelijk individu te introduceren dat cultuur en kunst in zijn omgeving

nodig heeft om werkelijk vrij te kunnen kiezen, dat wil zeggen *autonoom* te zijn: 'Wezenlijk voor de mens is niet zijn vermogen tot geluk, maar tot autonomie. Wezenlijk is zijn potentie afstand van zichzelf en van zijn directe verlangens te nemen' (p. 42). Het is jammer dat Blokland ook deze keer Bourdieu's benadering ongeëncanceerd weergeeft om zich er tegen af te kunnen zetten. Voor de kracht van zijn betoog, helder en rijk, is dat niet nodig.

Blokland zet de toon waarin vooral de Vlaamse auteurs verder componeren. Laermans constateert dat De Grauwe voorbijgaat aan het feit dat kunst, als waarde, moet worden gedefinieerd, voordat de smaakkwestie aan de orde kan komen; hij suggereert daarbij dat voor De Grauwe 'smaak' gewoonweg synoniem is met 'esthetiek'. Net als Blokland hecht Laermans sterk aan het vormende karakter van kunst, als het tenminste om 'echte' kunst gaat.

De kwestie van de echtheid van kunst neemt een belangrijke plaats in het artikel van Raes in (*De herregulering van het cultuurpolitieke veld*), waarin de vraag centraal staat welke rol de overheid nog op zich kan of moet nemen als het postmodernisme de grens tussen 'hoge' en 'lage' kunst heeft uitgewist. Dezelfde thema's als bij Blokland en Laermans en hetzelfde verlangen naar de mogelijkheid om kunst van niet-kunst te kunnen onderscheiden. Maar ook een krachtig pleidooi om de overheidsaandacht en -middelen te verschuiven van het domein van de produktie naar dat van de receptie van kunst.

De bijdrage van Roels is, hoewel die niet als de hiervoor besproken teksten in de sociaal-democratische traditie van een door overheden ondersteund beschavingsdenken kan worden geplaatst, in deze bundel eigenlijk niet op zijn plaats. De titel, *De betekenis van cultuur*, doet na lezing van de vorige artikelen en andere bekend te veronderstellen literatuur, veel meer verwachten dan er wordt geboden: een tamelijk plichtmatige beschrijving van de ontwikkeling van het Vlaamse cultuurbestel, gecombineerd met enkele te bekende of te oppervlakkige uitspraken over cultuur en cultuurbelief.

De teksten van de twee Nederlanders die nog over zijn, hebben een heel ander karakter. Zij zijn wat operationeler van aard, maar in

zekere zin ook origineler, vooral door de poging om nieuwe problemen te zien en die met behulp van nieuwe begrippenkaders te benaderen. Vooral Bevers (*De georganiseerde cultuur*) levert een mooie bijdrage aan het denken over de positie van kunst in een samenleving die op allerlei manieren internationaliseert. Hij laat zien hoe de organisatie van stedelijke cultuur steeds meer begint te lijken op die van het openbaar bestuur en het bedrijfsleven, met wie bovendien meer en meer binnen dezelfde netwerken wordt geopereerd: 'De idealistische maakbaarheidsfilosofen van weleer hebben plaats gemaakt voor de realistische maakbaarheids-technokraten van nu' (p. 96).

Bevers geeft het niet alleen aan, hij denkt er ook over na en zet ook de lezer krachtig daartoe aan. Iets soortgelijks geldt ten slotte ook wel voor Abbing, hoewel die in de uitwerking van zijn gedachtenmisschien iets onder zijn niveau blijft. Ook van hem is er een lange tekst (*Externe effecten van kunst. Verklaring en legitiemering van de overheidsbemoeienis met kunst op lange termijn*) waarin echter iets teveel gedachten aan de orde komen die wel interessant zijn, maar die Abbing eigenlijk nog wel iets zorgvuldiger had mogen uitwerken. Zijn concluderende slotzin – 'Binnen het democratiseringsproces van de kunsten zie ik alleen een bescheiden plaats voor de overheden (...) De motor van het proces schuilt in de moderne markt' – komt nu niet voldoende voort uit het aangedragen materiaal en het betoog.

Duidelijk zal zijn dat Bevers en Abbing afwijken van de overige auteurs doordat zij, zowel qua benaderingswijze als qua uitkomsten, de rol van de markt nadrukkelijk in hun onderzoek betrekken. Dat maakt deze bundel rijker en wat meer eigentijds, waarmee niets negatiefs gezegd wil zijn over de waarde en het belang van de benaderingswijze van de andere auteurs.

Het boek is typisch een bundel; er doet zich nogal wat redundantie voor, zowel binnen het boek, als ten opzichte van reeds beschikbare literatuur op dit terrein, maar juist het laatste aspect brengt ook met zich mee dat veel van de actuele problemen en discussies in de bundel aan de orde komen, wat hem geschikt maakt voor het

onderwijs. Voor specialisten zijn de bijdragen van Bevers, Raes en Abbing sowieso een 'must'.

Hans van Maanen

Verhoeff, René, De weg naar de podia. Ruimtelijke aspecten van het bezoek aan podiumkunsten in Nederland. Utrecht: Nederlandse Geografische studies nr. 158, 1993.

In 1990 verscheen, in opdracht van WVC, het onderzoeksrapport *Podiumkunsten en publiek* (Maas et al., 1990). Het doel hiervan was om – tegen de achtergrond van de maatschappelijke ongelijkheid in de cultuurparticipatie – relaties tussen podiumkunstbezoek en sociale kenmerken van het publiek vanuit een theoretisch-empirisch perspectief te belichten. De opzet was grootschalig. De verzamelde gegevens zijn vervolgens ook gebruikt bij het promotieonderzoek van Maas (1990) en vormen tevens een substantieel deel van de empirische basis van het hier besproken proefschrift van Verhoeff. Dit proefschrift vertrekt, evenals de twee voorgaande publikaties, vanuit een theoretisch verklaringsmodel voor cultuuredeelname, dat is ontworpen door Ganzeboom (1989). Volgens dit model kan podiumkunstbezoek worden verklaard uit de volgende aspecten: de mate van psychische activering als resultante van de verhouding tussen de complexiteit van de aangeboden informatie en de culturele competentie van de gebruiker; de mate waarin de (on)conventionaliteit van de uitvoering aansluit bij de beschikbare mogelijkheden om sociale waardering te krijgen; de efficiënte besteding van tijd en geld.

Onder cultuursociologen en beleidsambtenaren lijkt het idee dat 'echte' kunst per definitie complex is en derhalve alleen een culturele elite kan aanspreken, steeds meer veld te winnen. Van Maanen (1993) signaleert dat dit idee mede gevoerd wordt door het gedachtegoed van Ganzeboom en zijn geestverwanten. De betreffende onderzoekslijn heeft (indirect) dan ook een rol gespeeld in het cultuurdebat, dat voorafgaand aan de vaststelling van het kunstenplan 1993-1996 oplaaide over de vraag of muziek en toneel niet daar moeten worden aangeboden waar,

geografisch gezien, voldoende culturele elite aanwezig is. Tezamen met de veronderstelling dat deze culturele elite zich in relatief groten getale in en rondom de randstad bevindt, lijkt een verdere concentratie van het aanbod in de randstad vanuit deze optiek gelegitimeerd, vooral omdat de voorstanders hiervan tevens menen dat dit ten goede zou komen aan de kwaliteit. Het provinciale publiek zou voor een hogere kwaliteit maar wat verder moeten reizen. Dit pleidooi voor concentratie gaat lijnrecht in tegen één van de pijlers van het naoorlogse cultuurbeleid, namelijk dat geografische spreiding drempels moet wegnemen die cultuurdeelname door een breed publiek kunnen belemmeren.

Verhoeff stelt de ontwikkeling van de geografische spreiding van podiumkunsten in Nederland aan de orde, alsmede de mate waarin de afstand tussen podium en woning het bezoek kan belemmeren. Dit aspect heeft in de eerdere publikaties nog niet zo uitgebreid aandacht gekregen en is gegeven het hierboven bedoelde maatschappelijke cultuurdebat zeker geen onbelangrijke kwestie. Verhoeff baseert zijn bevindingen mede op gegevens die hij eerder heeft verzameld ten behoeve van een onderzoek naar de publiekssamenstelling van het Holland Festival van de Oude Muziek in Utrecht. Dit databestand bevat gegevens over geografisch geconcentreerd muziekaanbod, in tegenstelling tot het onderzoek *Podiumkunsten en publiek* dat een geografisch gespreid podiumkunstaanbod betreft. Na een uiteenzetting van de probleemstelling en de theoretische achtergrond in hoofdstuk 1 volgt in hoofdstuk 2 een beschrijving van beide onderzoeken. Hoofdstuk 3 toont een overzicht van de ontwikkelingen in de geografische spreiding van het Nederlandse podiumkunstaanbod. Vastgesteld wordt dat, gedurende de naoorlogse periode, de infrastructuur voor de distributie sterk is uitgebreid, maar ook dat het grootste deel van het gesubsidieerde aanbod geconcentreerd is in de randstad en dat dit aandeel de laatste jaren zelfs is toegenomen. In hoofdstuk 4 wordt aangetoond dat de te overbruggen afstand inderdaad een belemmering kan vormen voor podiumkunstbezoek. Dit wordt verklaard op grond van het reiskostenminimaliserende gedrag van bezoekers. De belemmerende werking

wordt minder naarmate uitvoeringen conventioneel zijn en op grotere podia plaatsvinden. De analyse werd beperkt tot het woongebied binnen een straal van tien kilometer rondom de betrokken podia. In hoofdstuk 5 wordt onderzocht in hoeverre het bezoekgedrag verschilt per woongebied. Door de selectiviteit van de migratie, verplaatst potentieel publiek zich steeds meer in de richting van de stadscentra, zodat de aldaar aanwezige podia steeds meer een lokale verzorgingsfunctie hebben gekregen. In hoofdstuk 6 worden de gegevens van het festivalonderzoek in combinatie met gegevens over reguliere concerten uit het onderzoek *Podiumkunsten en publiek* geanalyseerd. Het festival blijkt zijn publiek uit een veel groter geografisch gebied te betrekken dan de reguliere – geografisch gespreide – concerten. Verhoeff verklaart dit door te stellen dat vooral de uniciteit opweegt tegen de reiskosten. Het festivalpubliek blijkt qua opleiding en (economische) beroepsstatus selecter te zijn samengesteld dan het reguliere concertpubliek. Verhoeff voegt daar aan toe dat sociale elitevorming in dit geval niet zo erg is, omdat dit gecompenseerd wordt door het feit dat de opgedane muzikale kennis wordt overgedragen op anderen. Hoofdstuk 7 vat het onderzoek samen en besluit met wat loshangende suggesties voor vervolgonderzoek.

Het onderzoek kampt met een gebrekkige probleemanalyse, alsmede met hiaten in de uitwerking van de theoretische achtergrond, wat heeft doorgewerkt in de keuze van de uit te voeren analyses. Hoewel Verhoeff niet voorbij gaat aan de maatschappelijke problematiek van spreiding versus concentratie, brengt hij dit niet expliciet in verband met de gestelde onderzoeksvragen of de uitkomsten. Het afstandsinterval van 0 tot 10 kilometer, waarop de meeste analyses waren betrokken, lijkt in het kader van deze kwestie een nauwelijks relevant interval. Verhoeff heeft niet geëxpliciteerd hoe de ruimtelijke aspecten, met name de afstand tussen woning en podium, in het model van Ganzeboom gepast moeten worden. Pas wanneer de theorie over de reiskostenminimaliserende bezoeker wordt geïntroduceerd, wordt impliciet duidelijk dat het verband vooral gezocht moet worden in de verhouding tussen de kosten en de beschikbare

tijds- en geldbudgetten. Wanneer er vervolgens ook geen toelichting wordt gegeven op de constatering dat inkomen en tijdsbudget geen significante invloed op bezoek hebben (p. 86) en afstand dat wel heeft, wordt er mijns inziens een te groot beroep gedaan op de fantasie van de lezer.

De auteur veronderstelt dat het effect van afstand op podiumkunstbezoek deels teniet gedaan zou kunnen worden door mogelijke sociale verschillen tussen de bewoners van de stadscentra en de randgebieden. De probleemuitwerking bevat echter geen aanwijzingen waardoor een dergelijk verband plausibel wordt. Voor de controleerbaarheid van dit onderzoek is het cruciaal om de verklaringen hiervoor te kennen. De lezer kan nu niet goed beoordelen of de afstand (binnen een straal van tien kilometer) echt een belemmering vormt of dat er ook alternatieve verklaringen mogelijk zijn. De keuze voor vestiging in een stadscentrum of in een randgebied zou bijvoorbeeld kunnen samenhangen met andere, niet-onderzochte, kenmerken, zoals verschillen in interesse en leefstijl. Bovendien zal een inwoner van de stedelijke rand een andere betekenis toekennen aan een afstand van tien kilometer dan iemand die in het stadscentrum woont, omdat dezelfde afstand veelal ook voor andere activiteiten moet worden overbrugd.

Het festivalonderzoek bood mogelijkheden om de eventuele effecten van aanbodconcentratie boven water te krijgen. De analyses blijken echter vooral betrekking te hebben op sociale aspecten in plaats van ruimtelijke aspecten. Mijns inziens heeft Verhoeff hier een kans gemist. Het zou interessant zijn geweest wanneer er was nagegaan of de selectiviteit van het festivalpubliek vooral dat deel betrof dat een grotere afstand heeft moeten overbruggen. Dit neemt echter niet weg dat dit effect niet ook onderzocht zou kunnen worden door publieksvergelijking bij geconcentreerd en gespreid aanbod, maar dan moeten de betrokken uitvoeringen wel voldoende overeenkomsten vertonen. Doordat er gebruik is gemaakt van gegevens die eigenlijk voor andere doeleinden waren verzameld, is aan deze voorwaarde niet voldaan. Daardoor is het onduidelijk of publieksverschillen moeten wor-

den toegeschreven aan ruimtelijke aspecten of aan uitvoeringskenmerken. Mijns inziens heeft de auteur verschillende kansen laten liggen om een substantiële bijdrage te leveren aan het wetenschappelijke en maatschappelijke debat over cultuurdeelname.

Desalniettemin biedt het onderzoek tal van aanknopingspunten voor het marketingbeleid van kunstinstellingen. Er kan bijvoorbeeld uit worden afgeleid in welke geografische gebieden men voor bepaalde uitvoeringen het meeste publiek kan verwachten. De lezer moet dergelijke informatie wel zelf uit het boek distilleren. Verder vormt het proefschrift uiteraard een 'collectors item' voor allen die geïnteresseerd zijn in datgene wat er zoal in de Ganzeboomtraditie gepubliceerd wordt.

Miranda Boorsma

Literatuur

- Ganzeboom, H.B.G. (1989). *Cultuurdeelname in Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Maas, I. (1990). *Deelname aan podiumkunsten via de podia, de media en actieve beoefening*. Amsterdam: Thesis Publishers.
- Maas, I., Verhoeff, R. & Ganzeboom, H. (1990). *Podiumkunsten en publiek*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Maanen, H. van (1993). Theaterwetenschap in de praktijk. *Tijdschrift voor Theaterwetenschap*, 9, 33, 7-20.

Peter van der Meer, Verdringing op de Nederlandse arbeidsmarkt, sector- en sekseverschillen. Thesis, Amsterdam, 1993.

Verdringing op de arbeidsmarkt is een belangrijk onderwerp van een debat waarin zowel sociologen als economen zich mengen. Met zijn proefschrift, vanuit het ICS te Groningen geschreven, levert Peter van der Meer een interessante bijdrage aan dit debat, een detaillering van de problematiek naar sector en geslacht. In lijn met ander recent Gronings werk (Wielers, Glebbeek) opereert hij op basis van de *efficiency*

wage-idee en Stinchcombe's segmentering in sectoren. Het eerste legt een verband tussen loonhoogte en arbeidsmotivatie zodat bij een arbeidsaanbodoverschot de lonen niet zover dalen conform het neo-klassieke stramien dat de werkloosheid verdwijnt – de arbeidsproductiviteit zou navenant dalen en het kostenvoordeel van lager loon wegnemen. Het relatief hoge loon biedt de werkgever de mogelijkheid om werknemers te selecteren en opent zo de weg voor verdringing. Stinchcombe's theorie leidt tot zeven sectoren, van traditionele landbouw tot professionele dienstverlening, die worden geïdentificeerd met een oplopend gebruik door de werkgever van 'vertrouwen' in plaats van 'controle' ter beheersing van het arbeidsproces. Vertrouwen vervangt controle naarmate de arbeidsproductiviteit moeilijker meetbaar is. Verder wordt verondersteld dat een hogere opleiding altijd leidt tot een hogere productiviteit en lagere kosten per eenheid produkt. Dit alles mondt uit in een tweedelige hypothese omtrent de samenhang van opleiding, sector en verdringing. Een additionele gedachtengang slaat een brug naar de arbeidsmarktverschillen tussen de seksen, omdat gebleken is dat opleiding alleen die niet kan verklaren.

De auteur toetst zijn ideeën in een tweedelig allocatiemodel met gegevens uit de Arbeidskrachtentellingen van 1981 en 1985. De eerste stap (multinomiaal logit) schat voor de nationale arbeidsmarkt de kans dat iemand gegeven een aantal persoonskenmerken in een bepaalde sector werkt. Het tweede gedeelte (logit-continuationratio) bepaalt per sector de kans dat iemands baan boven een zeker functieniveau uitstijgt, gegeven dat dat functieniveau al is behaald. Het model wordt voor allen en voor mannen en vrouwen afzonderlijk toegepast.

Het resultaat biedt een leuke nuancering. De samenhang: 'meer vertrouwen / betere opleiding / grotere verdringing' wordt bevestigd, maar die bestempelt verdringing meteen ook tot een minder algemeen verschijnsel dan ander onderzoek suggereert sommige niet-vertrouwenssectoren blijven ervoor gespaard. Voor de relatering van verschillen-m/v aan sectoren zijn de onderzoeksresultaten echter teleurstellend.

Deze boekbespreking is niet de plaats voor een evaluatie van het onderzoek, wel voor twee

kanttekeningen. De auteur koppelt verdringing te gemakkelijk aan loonstarheid, door zijn enthousiasme voor efficiency wages. Verdringing ten gevolge van (opleidings)discriminatie kan best samengaan met adequate loonverhoudingen (zie Salverda, 1991). Op dat punt zou men juist van sociologen een bijdrage verwachten economieën beginnen er niet gauw over. Ook stelt hij (p. 6, 119) dat lonen star zijn geweest tussen 1981 en 1985, maar juist gerelateerd aan opleidingsniveau is er wel enige beweging opgetreden (CBS, Supplement Sociaaleconomisch Maandstatistiek, 87/8).

Daarnaast komt er helaas geen bevredigend antwoord op de terechte vraag hoe verdringing zich op het vlak van sekse manifesteert. In dit verband onnodig en wellicht onjuist (formele burgerlijke staat zegt steeds minder over het huishouden) gedetailleerde verschillen in arbeidsmarktpositie tussen mannen en vrouwen gaan ten koste van de aandacht voor verdringing – de ondertitel van het boek moet eigenlijk zelfstandig gelezen worden. Van de onderlinge relaties en dus de vraag of het ene geslacht mischien het andere verdringt, wordt weinig werk gemaakt. In de uitwerking van de relevante gedachte dat een tekort aan banen zich bij vrouwen, anders dan bij mannen, eerder in *hoogopgeleide* terugtrekking/werkloosheid en verdringing zal uiten, wrekt zich de smalle operationalisatie van het begrip allocatie: de modellering betreft uitsluitend de werkgelegenheid, niet de werkloosheid die wel als essentieel voor verdringing wordt opgevat.

Over de verwoording van het betoog kan worden opgemerkt dat het begin de lezer enigszins op het verkeerde been zet. De probleemstelling is nogal plots en het allocatiemodel dat eerst lijkt te gaan discrimineren tussen verschillende verklaringen, kiest in werkelijkheid voor 'efficiency wages'. Ook is de WP-spellingcontrole niet genoeg om puntjes op de i te zetten. Daar staat evenwel tegenover dat er goed leesbaar wordt omgegaan met de vele details ('met mannen met een hoge opleiding gehuwde vrouwen met een lage opleiding in de concurrerende industrie met geschoolde werknemers').

Wiemer Salverda

Salverda, W. (1991). Oorzaken van verdringing op de arbeidsmarkt. *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 13, 4.

Jürgen Svensson, *Kennisgebaseerde microsimulatie. Een nieuwe methode voor het bepalen van sociaal-economische gevolgen van wet- en regelgeving in de sociale zekerheid. Dissertatie Universiteit Twente, 1993.*

Het vertrekpunt van dit proefschrift is te komen tot een verbetering van de rationaliteit in de besluitvorming op het terrein van de sociale zekerheid. In navolging van Simon wordt besluitvorming gezien als '... een proces van probleemoplossing waarin een zorgvuldige afweging van mogelijke oplossingsalternatieven centraal staat...' (p. 1). Hieruit vloeit dan de constatering voort dat een goede informatievoorziening een eerste vereiste is om tot voornoemde verbetering te komen. Daar richt Svensson zich nu op: hoe kunnen we die informatievoorziening verbeteren? Niet alleen op macroniveau (zoals informatie ten behoeve van de politieke besluitvorming), doch evenzeer op microniveau ten behoeve van degenen die dienen te beslissen over aanvragen om een uitkering in het kader van bijvoorbeeld de Algemene Bijstandswet. Hoe belangrijk dit is, is onder meer duidelijk geworden uit de recente rapportage van de commissie-Van der Zwan over het functioneren van de Algemene Bijstandswet.¹ Een van de conclusies is dat het wettelijk 'juiste' uitkeringsbedrag in de praktijk vaak zeer moeilijk te bepalen blijkt.

Oorzaak hiervan is volgens Svensson het feit dat de bestaande (bedoeld wordt: feitelijk gehanteerde) methoden ontoereikend zijn om te voorzien in de informatiebehoefte die voortspuit uit de omvangrijke, complexe en gedetailleerde regelgeving en verdere 'fine-tuning', zoals die in de laatste decennia tot stand is gekomen. Het grote probleem is dat het vrijwel ondoenlijk is alle gegevens structureel te verzamelen, terwijl men daar wel over wenst te beschikken. Zo dient men ter bepaling van een bij-

standsuitkering over meer dan honderd gegevens op individueel niveau te beschikken! Daardoor is ook het voorspellen van met name endogene wijzigingen (bijvoorbeeld wetswijzigingen) zeer moeilijk.

Via een combinatie van kennistechnologie en simulatie tracht Svensson dit probleem op te lossen. Hierop heeft deel II van diens studie betrekking. Het is mij niet direct duidelijk waarom die kennistechnologie er met de haren bijgesleept wordt. Feitelijk is de uitkomst van deel II dat het aanbeveling verdient de microsimulatietechniek, zoals die in 1957 reeds door Orcutt werd voorgesteld, toe te passen. Svensson ziet de kennistechnologie als middel om wet- en regelgeving één-op-één af te beelden. Echter, dergelijke één-op-éénafbeeldingen van institutionele regels is gemeengoed bij de toepassing van microsimulatie; zie bijvoorbeeld de toepassing van microsimulatiemodellen op het terrein van ouderdomspensioenen in West-Duitsland² en het omvangrijke gebruik van deze methodiek eind jaren zeventig en begin jaren tachtig in de Verenigde Staten.³

In deel III tracht Svensson de kracht van de microsimulatietechniek te tonen via een toepassing in de sfeer van de Algemene Bijstandswet (ABW), en wel op basis van de normering in het Bijstandsbesluit Landelijke Normering (BLN). Daartoe wordt allereerst aan de hand van duizend casussen die *alle* voor toepassing van het ABW/BLN-model noodzakelijke invoergegevens bevat, de hoogte van de uitkering bepaald, evenals een aantal kengetallen. Zijn conclusie is dan dat microsimulatie een belangrijk probleem oplost: men hoeft enkel de invoergegevens te kennen om bijvoorbeeld een verdeling van de uitkeringshoogte naar leeftijd van de bijstandsontvangers te genereren. Hiermee zou het probleem van de veelheid aan benodigde data opgelost worden. Het is juist dat dan, gegeven zo'n model, niet meer gevraagd hoeft te worden naar de hoogte van de uitkering, omdat die afgeleid kan worden uit de invoergegevens. Doch het probleem in de praktijk is nou net dat die invoergegevens niet allemaal bekend zijn, danwel niet volledig en deels onjuist! Dit wordt feitelijk bevestigd door de toepassing in hoofdstuk 7, waar een bestaande gegevensverzameling wordt

gebruikt om een vergelijking te maken tussen de resultaten op basis van het ABW/BLN-model en de beslissingen in de uitvoeringspraktijk.

Vervolgens wordt getoond hoe het model gebruikt kan worden om de gevolgen van regelgeving te bepalen. Hier is echter niets nieuws onder de zon. Dit type toepassing was zeker in de jaren zeventig als de standaardtoepassing van microsimulatie te betitelen (zie de verwijzing in noot 3). Helaas kwamen de gedane voorspellingen zelden uit, omdat men in het algemeen enkel oog had voor de directe gevolgen, doch geen rekening hield met de reacties van mensen op de veranderde regelgeving. De literatuur op dit terrein ontbreekt echter bij Svensson. Algemeen geldt dat hij te weinig oog heeft voor de nadelen van microsimulatie. Slechts een halve pagina (p. 46) wordt hieraan gewijd. Microsimulatie biedt meer ruimte voor nadere analyse, doch is niet zaligmakend. Het grote probleem in de beleidsvoorbereiding is mijn inziens niet zozeer het vergaren en bewerken van informatie. Nee, het probleem is een indicatie te krijgen van het gedrag van mensen en dan vooral de veranderingen daarin, zoals de reacties van individuen op veranderingen in regelgeving. Als die gedragsreacties – en daarnaast ook nog de overige autonome ontwikkelingen – bekend zijn, dan biedt microsimulatie dé uitkomst. Helaas is hiervan echter (nog) geen sprake, als daar ooit al sprake van zal kunnen zijn. En dat is een van de wezenlijke problemen bij toepassing van microsimulatie. Svensson beperkt zich echter enkel tot de zogenoemde eerste-orde-effecten en laat de hogere-orde-effecten en daarmee de gevolgen van van gedragsreacties buiten beschouwing.

In hoofdstuk 6 wordt een vergelijking gemaakt tussen de modeluitkomsten en de praktijkbeslissingen via een steekproef van 101 uitkeringsgerechtigden bij een gemeentelijke sociale dienst. De resultaten hiervan zijn zeker bevredigend, doch in 12 procent van de gevallen is er, zelfs na het toepassen van correcties, sprake van verschillen. Duidelijk wordt dat microsimulatie – of algemener computerprogramma's – een bruikbaar instrument zijn, doch evenzeer wordt duidelijk dat ook de techniek feilbaar is. Zo blijken ambtenaren 2 juiste beslissingen te nemen in een onderzoek waarin 24 moeilijke

gevallen beoordeeld werden, terwijl het computerprogramma waarop het model van Svensson is gebaseerd tot 11 goede beslissingen kwam. Dit laatste is dus duidelijk beter, doch er is ook sprake van 13 foutieve beslissingen.

Echter, duidelijk is ook dat microsimulatie betere resultaten oplevert dan de gangbare methoden. Dat laat het proefschrift van Svensson zeer uitgebreid zien en dat is ook de grote verdienste van dit proefschrift. De methode is zeer geschikt voor ex-ante evaluaties met bijvoorbeeld als doel na te gaan welke gevolgen er optreden voor individuen in geval in een regeling andere of nieuwe normen gehanteerd gaan worden. Men kan dan – *ceteris paribus* – aangeven wie er minder dan 5 procent op vooruit gaat, hoeveel procent er meer dan 10 procent op achteruit gaat enzovoort. Met de gangbare methoden is dat vrijwel niet uitvoerbaar.

Waar ik echter moeite mee heb, is dat dit type toepassingen gepresenteerd wordt als '... een nieuwe methode voor het afleiden van de gevolgen van wet- en regelgeving in de sociale zekerheid...' (p. 171). Zoals al eerder aangegeven is dit jarenlang een standaardtoepassing van microsimulatie geweest. Het nieuwe zit niet in de methode, doch enkel in het expliciet combineren van kennistechnologie en simulatie, hoewel dit impliciet ook in voornoemde toepassingen plaats heeft gevonden. Voor Nederland is deze specifieke toepassing wel nieuw te noemen en een zeer zinvolle toepassing. Maar daarom vind ik het juist jammer dat niet onderzocht is of gerapporteerd is over de bevindingen met deze methode in andere landen. In de Verenigde Staten is men enigszins teruggekomen op deze methode. De oorzaak hiervan is niet alleen gelegen in de omvangrijke bezuinigingen op onderzoek in de sfeer van sociale zekerheid, doch ook in het feit dat gedragsreacties niet of op onvoldoende wijze meegenomen werden. Dit aspect komt bij Svensson – zoals gezegd – echter niet aan bod.

Desondanks moeten we niet te negatief zijn. Wat Svensson en diens collega's in ieder geval bereikt hebben, is dat de belangstelling voor dit type modellen sterk toegenomen is en dat zij in de praktijk ook toegepast worden of spoedig gaan worden. Wat dat betreft heeft hij een zeer

positieve bijdrage geleverd ten behoeve van beleidsevaluaties. Maar men moet niet de fout maken te hoge verwachtingen te scheppen. Dat werkt op termijn wellicht averechts.

Jan H.M. Nelissen

Noten

1. Zie: Onderzoekscommissie Toepassing Algemene Bijstandswet (1993). *Het recht op bijstand; naar een beheerst proces bij de toekenning van bijstand*. 's-Gravenhage: VUGA.
2. Zie: Krupp, H.-J. et al. (1981). *Alternativen der Rentenreform '84*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
3. Zie voor een overzicht: Citro, C. & Hanushek, E. (1991). *Improving information for social policy decisions*. Washington DC: National Academy Press.

Joep Brinkman, *Cijfers spreken. Statistiek en methodologie voor het hoger onderwijs*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1992.

De auteur van dit vlot geschreven boek mikt op een categorie lezers die globaal willen kennis maken met allerlei vormen van empirisch onderzoek, bijvoorbeeld studenten van allerlei hbo-opleidingen, maar ook studenten Rechten, Nederlands of Geneeskunde. Deze groep dient te leren om een eenvoudig onderzoekje zelf op te zetten, maar vooral om de onderzoeksverslagen van anderen kritisch te kunnen lezen.

De auteur ruimt dan ook veel plaats in voor een brede reflectie op het opzetten van onderzoek en op de interpretatie van de resultaten. Ook in de aan statistiek gewijde hoofdstukken is aan de presentatie van de fundamentele concepten voorrang gegeven boven formules en reken-technieken.

De dertien hoofdstukken heten achtereenvolgens 1. *Onderzoek en het belang van onderzoek* (17 pag.); 2. *Geen antwoord zonder vraag: de probleemstelling* (9 pag.); 3. *Metten* (26 pag.); 4. *Enige soorten onderzoek* (6 pag.); 5. *Metho-*

den voor het verwerven van gegevens (17 pag.); 6. *Steekproeven* (12 pag.); 7. *Beschrijving van afzonderlijke variabelen* (40 pag.); 8. *Beschrijving van de relatie tussen variabelen* (18 pag.); 9. *Kansberekening* (23 pag.); 10. *Significantietoetsen en betrouwbaarheidsintervallen* (48 pag.); 11. *Vraagtekens bij samenhang: causaliteit en onderzoeksdesign* (26 pag.); 12. *Onderzoek als puzzel: theorie, hypothese en toetsing* (10 pag.); en 13. *Luister goed zodra cijfers gaan spreken* (15 pag.). Dan komen de uitwerkingen van de talrijke en nuttige opgaven per hoofdstuk, een rijtje tabellen (normale, binomiale, chikwa-draat, Student t, PM-correlatie), twee grafieken voor binominale betrouwbaarheidsintervallen, een korte literatuurlijst en een register.

Heeft de auteur zijn bedoelingen waar kunnen maken? Over het algemeen vind ik dat hij daar uitstekend in is geslaagd, zonder bij zijn enthousiasmerende betoogtrant de exactheid overboord te gooien. De beoogde doelgroep dient mijns inziens te worden benaderd met een juiste dosering van feiten-met-interpretatie (bijvoorbeeld wat is nu precies bedoeld met een 95 procent betrouwbaarheidsinterval of een t-toets tussen experimentele en controlegroep) en een pleidooi voor een kritische houding (bijvoorbeeld waren dat interval en die toets wel verantwoord gegeven de vraagstelling, de non-response en de scheve verdeling). Door zowel 'goede' als 'slechte' voorbeelden te geven houdt Brinkman het juiste midden. De student moet enerzijds niet gaan denken dat ieder empirisch onderzoek volstrekt krakkemikkig is, maar anderzijds ook niet dat elke SPSS-output automatisch het laatste woord over de onderzoeksvraag oplevert. Passages over bijvoorbeeld overtrokken reacties op extreme uitkomsten (par. 9,10) en het verschil tussen significantie en relevantie (par. 11,12) zijn mij uit het hart gegrepen. Elke auteur van een inleiding tot de statistiek moet een positie innemen ten opzichte van software en computers. De keuze van Brinkman is te doen alsof deze niet bestaan (afgezien van een terloopse verwijzing naar SPSS, onder de verouderde naam Statistical Package for the Social Sciences). Dit heeft het voordeel dat het boek bruikbaar is voor mensen zonder PC, en voor de anderen ongeacht welke pakketten zij

kunnen bereiken. Het heeft ook een nadeel: de lezer wordt nergens gestimuleerd om in zijn/haar werkomgeving te zoeken naar rekenmogelijkheden, terwijl er niet alleen prachtige statistische pakketten bestaan maar ook veel vernuftige software ter uitbreiding van de minimale tabellen van bijlage 2. Zie Boomsma en Molenaar (1994) voor een bespreking van zulke software.

De auteur heeft er consequent voor gekozen een beperkt aantal toetsen goed te behandelen en van het bestaan van andere methoden niet te reppen. Zo worden bij de verdelingsvrije toetsen alleen de tekentoets en de mediaantoets genoemd; een aantekening ontbreekt dat het aanbevolen boekje van Siegel (herdrukt als Siegel & Castellan) de veel onderscheidender toetsen van Wilcoxon en Mann-Whitney behandelt. De berekening van het hypergeometrisch onderscheidingsvermogen op p. 230 is mijns inziens onjuist omdat wordt aangenomen dat de veronderstelde populatieproporties ook exact zo in de steekproef voorkomen. Dit is dan tevens de enige echte onjuistheid die ik in het boek heb gevonden!

Op enkele punten is sprake van verschillen-de smaken. Ik zou de paragraaf over betrouwbaarheid niet beginnen met een tabel die eerder naar validiteit verwijst, ik zou de assumpties van constante kans en onafhankelijkheid met meer nadruk controleren in elke toepassing van de binomiale verdeling, en ik zou het betrouwbaarheidsinterval rond een gemiddelde maar gewoon op de t-verdeling baseren in plaats van op de z-verdeling via het obligate zinnetje 'bekend is dat de standaarddeviatie van de jaarlijkse kleiding-uitgaven onder bejaarden op f 105 ligt' (behalve in elementaire leerboekjes statistiek kom ik dat soort voorkennis nooit tegen). Ook de passages over de robuustheid van de t-toets op p. 220 verdient geen schoonheidsprijs: de auteur lijkt goed te praten dat er de hand wordt gelicht met de voorwaarden van normaliteit en gelijke varianties, onder het motto 'anderen doen dat ook', in plaats van aan te geven waarom dit tamelijk straffeloos kan.

Maar daar staat veel goeds tegenover. Als de komende generatie overal met boeken van dit type wordt opgevoed, zal zij zelf beter onder-

zoek doen, en zich minder gauw door slecht onderzoek van anderen laten imponeren.

W. Molenaar

Literatuur

Boomsma, A. & Molenaar, I.W. (1994). *Electronic statistical tables. The American Statistician*, in druk.

Eric Rosseel en Jacques Vilrocx, A-typisch Belgisch, personeelsflexibilisering in het Belgisch bedrijfsleven, 1975-1990, Leuven: ACCO, 1992.

Dit boek beoogt een kritisch en beschrijvend inzicht te geven van het sociaal fenomeen 'personeelsflexibilisering', omschreven als 'het geheel van manipulaties die kwalitatieve en kwantitatieve aanwending van personeel strikt afstemmen op de effectieve arbeidsbehoeften van het productieproces' (p. 19). De auteurs situeren dit terecht binnen de flexibilisering van de technologie, produkt en/of produktonderdelen en produktie-organisatie.

In eerste instantie wordt beschreven in drie fasen hoe de (personeels)flexibilisering is verlopen in een context van veranderende arbeidsverhoudingen: defensieve werkgevers (in ruil van ATV produktietijd verhogen, 1975-'80), offensieve werkgevers die via de experimenten Hansenne (huidig secretaris-generaal ILO) wettelijke deregulering realiseerden om produktiefluctuaties op te vangen (1980-'85) en ten slotte het dominante patronaat dat een HRM filosofie hanteert teneinde een optimale aanwending van personeel te realiseren binnen een gelegitimeerd kader (1985-'90). Terecht merken de auteurs op dat de sociale realiteit genuanceerder is dan zij in hun evolutiemodel voorstellen, immers de andere componenten van flexibilisering worden niet of onvoldoende uitgewerkt. De auteurs pogen hun onderwerp 'theoretisch' in te kaderen door te verwijzen naar 'relatieve automatisering' en 'nomadisering', alhoewel dit onvoldoende uit de verf komt en op zich te bediscussiëren is. Het

gaat bijvoorbeeld duidelijk in tegen een principe van HRM dat binding van personeel belangrijk is.

Deel 2 geeft zeer uitgebreid, interessant secundair kwantitatief materiaal om het fenomeen in te kleuren. Zij bespreken: de contractuele werkvormen (inclusief de atypische zoals bepaalde, uitzendarbeid, deeltijds, seizoenarbeid, studentenarbeid, arbeid in beschermde werkplaatsen, organisationele zelfstandigheid), het fenomeen onderaanneming, de arbeidsorganisatorische vormen (ploegarbeid, overuren, (thuis)arbeid) en ten slotte aspecten van personeelsbeleid (remuneratie). Zij gewagen (Van Hootegem citerend) van 30 procent flexibele werknemers. Interessant is dat de auteurs de sociaal-juridische ontwikkelingen sinds 1975 in kaart brengen voor de onderscheiden flexibele arbeidsaspecten. Soms is er wel een te weinig kritische kijk, wanneer bijvoorbeeld te kleine percentageverschuivingen als 'belangrijk' worden aangegeven. Bijvoorbeeld de stijging van deeltijds van 7 procent in 1983 naar 8,2 procent in 1986 (p. 54). Is dit voldoende om 'nomadiserings-trends vast te stellen? Op zich blijft dit deel meer dan boeiend omwille van de unieke inventarisatie.

Deel 3 geeft de resultaten van een empirisch onderzoek uitgevoerd in opdracht van de federatie van uitzendkantoren (UPEDI) bij 485 bedrijven. De probleemstelling was: in welke mate komen (kwamen) flexibele arbeidsvormen en -praktijken voor: binnen een tijdsperspectief van 5 tot 10 jaar, verwachtingen in de nabije toekomst, motieven en syndicale (re)acties?

Conclusies zijn: 1. overuren, studentenarbeid en onderaanneming zijn het belangrijkste; 2. flexibele beloning en interne mobiliteit (cf. HRM) worden belangrijker; 3. 1 bedrijf op 5 werkt met glijdende werktijden, weekend-werk en ploegwerk. Verklarende variabelen zijn: bedrijfskenmerken, economische sector en bedrijfsgrootte. Dit laatste wordt gesitueerd in een groei- of afslankingsmodel van organisaties. Groei hangt dan samen met 'natuurlijke' flexibilisering, afslanking met 'geperverteerde' flexibilisering. Alhoewel dit onderzoek uniek is voor België wordt te weinig methodologische informatie gegeven, bijvoorbeeld de responsgraad,

percenten in tabellen soms zonder absolute getallen, geen indicatie significantie, geen vragenlijst in bijlage enzovoort. Op basis van een gevalstudie en groepsgesprekken met werknemers rapporteren zij geen duidelijke afwijzing van het flexibiliseringsfenomeen. Er is sprake van een soepele, maar ambigue houding: trouw aan het flexibiliteitsdiscours op vakbondcongressen, maar relativistisch en pragmatisch op de 'werkvloer'. Slechts wanneer de 'vaste' kern bedreigd wordt kan van een harde reactie gewaagd worden, zolang het bij medebeheeren (dus informeren) blijft kan veel (slechts 22 procent was negatief, p. 234).

In de slotbeschouwing (p. 245) stellen de auteurs wat te optimistisch dat 'het ergste wel voorbij zal zijn'. Zij verwijzen naar 'achterhoedegevechten', 'varianten' en een 'bereikt evenwicht'. De maatschappelijke evolutie – na het verschijnen van het boek – relateert deze stellingname. De verslechterende werkgelegenheid (groei zonder werkgelegenheid) en de gestarte flexibilisering in het openbaar bestuur wijzen geenszins op een nieuw evenwicht. Bovendien wordt einde 1993 opnieuw gezocht tussen de sociale partners naar een nieuw 'pakt van sociale solidariteit' echter binnen een totaal veranderd arbeidsbestel en veranderde machtsbalans. Voor de deelnemers aan de discussie is dit boek uiteraard een interessant basis document.

Het boek moet aangeraden worden: 1. het gaat in op een actueel arbeidssociologisch fenomeen, dat te weinig in een globale context geïnterpreteerd en gesitueerd is geworden; 2. het biedt boeiend materiaal dat een feitelijke evolutie van het arbeidsbestel in kaart brengt; 3. de duidelijke en leesbare vorm. Ook voor Nederland biedt dit boek dat terecht atypisch Belgisch heet meer dan relevant materiaal, precies omdat atypische arbeid niet gebonden is aan een natie in een open Europese economie.

Erik Henderickx

De bijlmerramp, rampbestrijding en crisismanagement in Amsterdam. Crisisonderzoeksteam Rijksuniversiteit Leiden/Erasmusuniversiteit Rotterdam, 1993.

Het COT-rapport over de Bijlmerramp is – in grote lijnen – positief over de uitzonderlijke, intensieve krachtsinspanning die in veel opzichten het uiterste van mensen en organisaties in Amsterdam heeft gevergd. Personen en diensten werkten met een grote inzet en toonden in het algemeen een hoge mate van professionaliteit. Er was veel bereidheid tot samenwerking.

Deze algemene indruk, die gebaseerd is op een minutieuze bestudering van de diverse logboeken, tientallen interviews met betrokkenen en een telefonische enquête onder Amsterdamse burgers, wordt in tal van onderdelen uitgesplitst en nader onderbouwd. Zo is er veel lof voor:

- het functioneren van het beleidscentrum, met name de strakke regie van de besluitvorming;
- de interne en externe coördinatie;
- het media-management;
- de omvang, deskundigheid en veerkracht van de hulpverlening.

De onderzoekers laten enige twijfel doorklinken over het feit dat het beleidscentrum tot tweemaal toe op cruciale momenten met tijdslimieten heeft gewerkt. Dat gold zowel de, aanvankelijk moeizaam verlopende, bergingsoperatie als de bekendmaking – na een immense recherche-operatie – van de lijst van doden en vermisten.

Beide operaties moesten per sé voor het weekend worden afgerond. Door deze beleidsbeslissingen werden grote risico's genomen. De betrokken hulpdiensten werden onder zware druk gezet en de kans dat er grove fouten zouden worden gemaakt was niet gering. Daar stond echter de afweging tegenover dat, naarmate de bergingsoperatie en de speurtocht naar de grote aantallen vermisten langer zouden duren, de emotionele spanningen tot ondraaglijke hoogte zouden oplopen met alle onvoorzienbare gevolgen vandaan.

Vandaar dat wij al in een zeer vroeg stadium opdracht hebben gegeven om de voorbereiding van de rouwplechtigheden op zondag ter hand te nemen. In mijn beleving waren het juist de ge-

stelde tijdslimieten die – ondanks alle risico's die we namen – een onbeheersbaar lijkend proces uiteindelijk (ook emotioneel) beheersbaar maakten.

Het belangrijkste compliment dat het COT-team uitdeelt is dat wij als 'caring government' zijn opgetreden. 'Deze nadruk op een humane, integrale benadering heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de effectiviteit en legitimiteit van het overheidsoptreden bij de Bijlmerramp'.

Deze constatering geeft mij aanleiding tot een tweetal overpeinzingen.

1. Een 'caring government' dient ook – zowel bestuurlijk als operationeel – aandacht te geven aan de 'ramp na de ramp'. Niet voor niets hebben wij de rampenverklaring pas ingetrokken en het beleidscentrum pas opgeheven nadat een plan voor nazorg op de rails was gezet. Wij hebben welbewust lering willen trekken uit eerdere publikaties van de auteurs van het COT-rapport (zoals het standaardwerk van prof. U. Rosenthal: *Rampen, rellen, gijzelingen* en dr. M.J. van Duin: *Van rampen leren*) waarin gehamerd wordt op het feit dat vaak de echte problemen pas beginnen als de kruiddampen zijn opgetrokken. Niettemin signaleert het COT-rapport terecht dat ook hier na de rampbestrijding zelf het crisismanagement: het reguleren van complexe maatschappelijke problemen die uit de ramp kunnen voortvloeien, zeker in een grootstedelijke samenleving als die van Amsterdam, minder perfect is verlopen. Het is inderdaad teleurstellend om te ervaren hoe, na zo'n intensieve periode van perfecte samenwerking en integraal bestuur met een grote, professionele, gemeenschappelijke inzet, toch iedereen al weer vrij snel de blijkbaar 'natuurlijke' neiging vertoont zijns wegs te gaan.

2. Het Crisis Onderzoek Team legt zich toe op het observeren en analyseren van de besluitvormingsprocessen in buitengewone omstandigheden, zowel zuiver-wetenschappelijk als praktijk-gericht.

Binnen die specialisatie is er een uniek interactieproces ontstaan tussen wetenschap en beleid, dat overigens lang niet altijd in zo'n positieve sfeer verloopt als bij de Bijlmerramp (getuige het COT-rapport over het politieoptreden tijdens de jongerendemonstratie in Den Haag).

Het is echter verbazingwekkend dat deze geaccumuleerde vakkennis nog maar nauwelijks doordringt op het bredere terrein van het overheidsmanagement. Uit de besluitvormingsprocessen in buitengewone omstandigheden kunnen immers ook lessen worden getrokken ten behoeve van de beleidsvorming in gewone omstandigheden. De vraag is trouwens of de grenzen van tussen gewoon en buitengewoon nog wel zo scherp te trekken zijn. Heeft niet veel van wat de overheid doet met crisismanagement te maken? En zou de overheid niet onder alle omstandigheden een 'caring government' moeten zijn om effectief en legitiem te kunnen optreden?

Ed van Thijn